

DILOGIYA HÁM ONÍN TEORIYALÍQ TIYKARLARÍ

Nuralieva Aydana

QMU Magistratura bólimi

Ádebiyattanıw: qaraqalpaq ádebiyatı qánigeligi 2-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15198817>

Annotaciya. Bul maqalada dilogiya hám onıń teoriyalıq tiykarları “Ómir, ólim hám ómir” roman-dilogiyası tiykarında úyrenilgen.

Gilt sóz. Dilogiya, dilogiyanıń ózine-tánlikleri, roman-dilogiya.

DILOGY AND ITS THEORETICAL FOUNDATIONS

Abstract. This article studies dilogy and its theoretical foundations based on the novel-dilogy " Ómir, ólim hám ómir ".

Key words. Dilogy, features of a dilogy, novel-dilogy.

ДИЛОГИЯ И ЕЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация. В статье рассматривается дилогия и ее теоретические основы на примере романа-дилогии «Ómir, ólim hám ómir».

Ключевое слово. Дилогия, особенности дилогии, роман-дилогия.

Dilogiya (grekshe di – eki márte hám logos – sóz) – eki óz aldına ġarezsiz bólekten turatuġın shıġarma bolıp, hár bir bóleginde ózińe tán qaharmanlar toparı hám juwmaqlanġan syujet lóniyasın boladı. Olardı ulıwmalıq bir ideyalıq maqset, ulıwmalıq tariyxxiy dáwirdi sáwlelendiriwshi hám oraylıq qaharmanlardıń obrazları birlestirip turadı. Máselen: A.N.Tolstoydıń “Ivaan Grozniy” Ilf hám E.Petrovtıń “On eki stul”, “Altın buzaw” shıġarmaları. [3.68]

Demek, dilogiya eki kitaptan ibarat bir kórkem shıġarma bolıp, olar bir-birin toltırıp turadı. Eki kitap pútin shıġarmanı dúzedi. Qaraqalpaq ádebiyatında T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq qızı” romanı eki kitaptan ibarat roman-dilogiya. Onnan basqa ádebiyatımızda eki kitaptan turatuġın roman gezlespeydi. A.Ábdievtıń “Ómir, ólim hám ómir” roman-dilogiyasınıń házirgi kúnde birinshi kitabı baspadan shıqtı.

Dilogiya bolıwı ushın hárbir kitap óz aldına syujet liniyasına iye bola beriwi múmkin, biraq eki syujette birge bir pútin mánini quraydı. Ekewi qosıp oqılġanda bir tolıq shıġarmanı payda etiwı tiyis. Usılardı súylene otırıp dalogiyaġa tán qásiyetlerge tómendegilerdi ayta alamız:

- Eki bólimnen quralġan shıġarma. Dilogiya tek eki kitaptan ibarat bola aladı.

- Hár bir kitap óziniń waqıyalarına iye bolsa da, bir-biri menen baylanıslı bolıp, pútin shıǵarmanı quraydı.

- Ayırım waqıtları eki kitaptı óz aldına bólek oqıw múmkin. Bul jaǵdayda eki kitap óz aldına syujet liniyasına iye bolıwı tiyis. Mısalı: “Ómir, ólim hám ómir” roman-dilogiyasınıń birinshi kitabı Tumar qız haqqındaǵı waqıyalardan quralǵan hám sóz etilgen dáwir áyyemgi sak-massagetler dáwiri. Ekinshi kitap “Órkeniyat” dáwirinde jazıwshınıń maǵlıwmat beriwinshе búgingi kúnniń waqıyaları sóz etiledi. Sonday eken kitaplardı óz aldına oqıw múmkin. Degen menen shıǵarmanıń pútin ideyasın, jazıwshınıń aytajaq pikirlerin shıǵarmanı tolıq oqıǵannan soń ǵana anıqlawǵa boladı.

Ádebiyattanıw ilimindegi dilogiya hám cıkl yamasa dúrkin máseleleleri ortasındaǵı shataslıqlardı úyrengen O.E.Balanchuk dilogiya haqqında tómendegishe pikir bildiredi: “ Ayırım ádebiy shıǵarmalar ázelden dilogiya retinde rejelestirilgen bolıwı múmkin. Bul jaǵdayda kórkem material basınan-aq iri waqıya retinde –yaǵnıy dilogiya sıpatında oylanǵan boladı. Basqa jaǵdaylarda bolsa birinshi shıǵarma tiykarında jazıwshınıń keyingi shıǵarması dóreledi hám nátiyjede ol shıǵarma dilogiyaǵa aylanadı. Bul jaǵdayda dáslepki shıǵarma dilogiyanıń ekinshi bólegi ushın tiykar xızmetin atqaradı” .[2]

Alım dilogiyaǵa tán belgilerdi sanap ótedi:

1. Jaratılıw tarixi – dáslebinde úlken epik forma retinde oylanıp jazılǵan yamasa birinshisinen soń rawajlandırılǵan dilogiylar

2. Dilogiyanıń tiykarǵı elementleri (birinshi hám ekinshi kitapları -N.A)niń tamamlanıw dárejesi. Tamamlanǵan yáki tamamlanbaǵan formalarda bolıwı múmkin.

3. Tekstlik pútinlik. Dilogiyanıń eki bóliminiń bir kitapqa kiritilip baspadan shıǵıwı, ortalıq bir atama beriliwi yamasa óz aldına at penen bólek kitap bolıp basılıwı. Mısalı: T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq qızı” roman-dilogiyası bir atama menen bir kitapta basılǵan bolsa, A.Ábdievtıń “Ómir, ólim hám ómir” roman-dilogiyası eki atama menen óz aldına kitapqa ajratılǵan.

4. Dilogiyanıń bas qaharmanlarınıń dominantlıq dárejesi. Bunda eki kitapta da syujet bir qaharman átirapına qurılıwı múmkin. Yamasa ekinshi kitapta birinshi kitaptaǵı bas qaharman statusı ózgeriwi múmkin.

Janrlıq qásiyetleri. .[2]

Alimniń pikirinshe, jazıwshılar dóretiwshilik izlenislerden soń dilogiya jazıw ushın qol uradı. Dilogiya yamasa kóp kitaptan turatúǵın shıǵarmalar jazıw jazıwshılardıń dóretiwshiliginiń rawajlanǵanlıǵın, dóretiwshilik “shınıń” kórsetedi.

“XIX ásir rus ádebiyatında jazıwshılar dáslebinde pútin bir eki kitaptan ibarat dilogiya jazıwdı rejelestirmegen. Dáslepki birinshi kitap, ǵárezsiz tamamlanǵan shıǵarma sıpatında baspadan shıqqan. Keyin ala, avtor aldınǵı kórkem teksttegi tanıq qaharmanlar átirapında jańa syujetlerdi payda etip, jańa kórkem tekst jazadı. Bul dáwirlerdegi dilogiyalarda óz aldına teńdey syujetlerge iye shıǵarmalar joq. Sebebi, ekinshi kórkem shıǵarma kóbirek birinshi shıǵarmaǵa siltemelerden ibarat edi”, -dep jazadı O.E.Balanchuk kórsetilgen miynetinde.

Alimniń anıqlawı boyınsha, ashıq túrde qaldırılǵan dilogiyalarda kórkem shıǵarmalar arasındǵı shegara anıq bolıp turadı. Bul tek ǵana dilogiyanıń eki shıǵarmasın óz aldına atama beriw yamasa óz aldına epigraflar qoyıwda emes, bólek syujetler bolıwı menen kórinedi. Yaǵnıy, birinshi kitaptıń syujeti tolıq tamamlanadı. Ekinshi kitap taza syujet penen baslaydı.

Dilogiyanıń eki kitabı ortasındaǵı parıq tek mazmunda emes, bayanlaw usılında da kórinedi. Alım olar arasındǵı parıqlardı tómendegishe sanap ótedi:

1. Janrdıń almasıwı – birinshi kitap tarixiy ekinshisi fantastik bolıwı múmkin.
2. Bayanlawshı yamasa bayanlawshı xizmetindegi shaxstı almasıwı.

Birinshi kitaptaǵı bas qaharman statusı ekinshi kitapta ózgeriwi. .[2]

Bunnan basqa da jabıq túrdegi dilogiyalar bolıp, onda birinshi kitaptaǵı waqıyalardı jazıwshı eń kulminaciyalıq jerine kelgen waqıtta toqtatıp taslaydı. Bunday dilogiyalarǵa “toqtatılǵan kulminaciyalı” ataması da qollanıwı múmkin. Oqıwshı syujettiń eń qızıqlı jerine kelgende toqtaydı hám onıń dawamın kútedi. Bunday jabıq xarakterdegi dilogiyalar ashıq túrdegi dilogiyalardan parıqlı óziniń poetik qásiyetleri menen pútin bir syujetke iye shıǵarma retinde qarawǵa boladı. Eki kitap arasındǵı baylanıs kúshli boladı. Eki kitap óz aldına atamalarǵa, qosımsha kompoziciyalıq elementlerge iye bola beriwı múmkin biraq ta olar pútin bir syujetlik dúzilisti quraydı.

Usı teoriyalıq maǵlıwmatlarǵa súyengen halda, A.Ábdievtiń tariyxiy-roman dilogiyasın úyrenip shıqqanda tómendegidey nátiyjelerge eristik:

Dilogiyanıń jaratılıw tariyxi – avtordıń óziniń bergen maǵlıwmatına súyenetúǵın bolsaq, jazıwshı eń basınan-aq óz aldına eki kitaptan turatúǵın tariyxiy roman jazıwdı maqset etken.

Yáǵnıy ol dáslep bir kitaptan ibarat tarixiy roman jazıp, keyin ala onıń izin dawam etiwdi oylamaǵan. Demek, “Ómir, ólim hám ómir” roman-dilogiyası jaratılıw tariyxı boyınsha basınan-aq úlken kólemli epik shıǵarma retinde rejelestirilgen.

Dilogiyanıń eki kitabınan birinshisi bolǵan “Áyyemgi qaraqalpaqlar” kitabı tamamlanıw hám tamamlanbaw dárejesine qaray tolıq tamamlanǵan shıǵarma esaplanadı. Shıǵarmanıń sonında bas qaharman Tumar qız (Tumaris) óziniń Kir II ni jengen jeńisinen soń qaǵanlıqtan shıǵıwı menen birinshi kitap juwmaqlanadı.

“Ómir, ólim hám ómir” tariyxıy roman-dilogiyasınıń tekstlik pútinlik máselesine kelsek, romannıń eki kitabı óz aldına bólek-bólek baspadan shıǵıwı rejelestirilgen. Birinshi kitap óz aldına “Áyyemgi qaraqalpaq” ataması menen bir kitap bolıp basıldı. Ekinshi kitap “Órkeniyat” atamasında óz aldına kitap bolıp jazılıp baspadan shıǵadı.

Dialogiyanıń bas qaharmanlarınıń dominantlıq dárejesi birinshi kitapta Tumar qız bolsa, ekinshi kitapta bas qaharman jóninde anıq maǵlıwmat aytıw imkansız. Biraq birinshi kitaptıń epilog bóliminde Alla taala XXI ásirde tuwılıwı kerek bolǵan Tumar qızdı b.e.sh VI ásirde dúnyaǵa keliwin, al, b.e.sh VI ásirde tuwılıwı kerek bolǵan Artıq atlı bala XXI ásirde dúnyaǵa keledi. Usıǵan súyene otırıp dialogiyanıń ekinshi kitabınıń bas qaharmanı Artıq dep shamalaymız, biraq bunda Tumar qız obrazınıń qatnasıwı yamasa qatnaspawı jóninde anıq juwmaq shıǵarıw múmkin emes. Ekinshi kitap baspadan shıqqan soń bul másele jóninde pikir aytıwǵa boladı.

Dilogiyanıń eki kitabınıń janrlıq qásiyeti máselesi de ekinshi kitap jazılıp, baspa júzin kórgen waqıtta anıqlasadı. Dialogiyanıń birinshi kitabı tariyxıy roman janrına tiyisli ekenligin jóninde maǵlıwmatlar keltirdik. Ekinshi kitaptaǵı waqıyalar búgingi kúndegi hádiyseler menen baylanıslı bolsa, dialogiyanıń ekinshi kitabınıń janrlıq qásiyeti ózgeredi dep shamalay alamız.

Dilogiyanıń birinshi kitabınıń bayanlaw usılı tiykarınan III betten bayanlanıp, basım kópshilik orınlarda bayanlawshı xızmeti ónimli qollanıladı. Qaharmanlardıń oyları, ishki monologları, qaharmanlar arasındǵı óz-ara dialoglar romannıń birinshi kitabında kóp ushıraspaydı. Kópshilik maǵlıwmatlar ańız-ápsanalardan quralǵanlıǵı sebepli romannıń bayanlaw tipinde bayanlawshı roli joqarı. Mısalı: Tumar qızdıń qaǵanlıq taxtına otırǵannan sońǵı isleri jóninde bayanlawshı maǵlıwmat beredi: “Tumar Massaget qaǵanlıǵınıń bas qaǵan hámelin moynına alǵannan soń Kók tániri jolına atlar, mallar soyıp, qurbanlıq etip, Tánirden ózin qollap-quwwatlawın soradı. Xalqın da toydırdı. Keyin jumısına jen túrinip qulshına kiristi. Xalqınıń tınısh, abadan, toq, salamat jasawı ushın bar kúsh-ǵayratın jumsadı. “Qatın qarıwlanıp ne is pitirer” degendey nasaqqa qalmasıǵı ushın jantalasıp, kúni-túni tınıs almay juwırdı.

Keñesgóylerin, qağan, kósem basqa da belli-belli massaget-qaraqalpaq atqaminerlerin jıyıp, quraltay ótkerip, kúndelikli hán jaqın dáwirler wazıypaların talqılap, mólsherlep, iske asırıw jolların qarastırdı. Juwapkerli adamlar bekitti.

Usınday jobalastırıp, tınımsız islewdiń arqasında Tumar bas qağanlıq etken on beslegen jıl massaget qáwimleriniń gúllengen abadansılıqqa, toqshılıqqa jetisken dáwiri boldı.

Hárbir qáwimnen ańshılar, duzaqshılar, balıqshılar toparların dúzdi. Olar qáwim adamların qosımsha ań, qus góshi menen, balıq penen táminlep turdı.” [1.187]

Joqarıdağı mısalda Tumar qağannıń qağanlıq on beslegen jıllarındaǵı waqıyalardı yarım abzacta bayanlaw xızmetin bayanlawshı atqarıp tur. Jazıwshınıń bayanlawshı xızmetinen bunday jıyǵı qollanılıwı bir tárepten romannıń kólemin qısqartıwǵa, maǵlıwmatlardı toplaı oqıwshıǵa jetkeriwge xızmet etiwı sózsiz. Biraq, máseleniń ekinshi tárepinen alıp qaralsa, bayanlawshınıń bunday qatara dizip waqıyalardı bayanlap kete beriwı oqıwshını jalıqtırıwı, qızıǵıwshılıǵınıń tómenlewine de alıp keliwı múmkin. Tumar qızdıń obrazınıń tolıq ashılıwı ushın onıń qağanlıq dáwiri, ondaǵı xalıqqa qılǵan xızmetleri áhmiyetli. Sońlıqtanda, bulardı bayanlawshı tili menen emes, Tumardıń ishki monologları menen yamasa xalıqtıń, ya bolmasa quraltaydaǵı kósemlerdiń dialogları menen beriw romannıń qunıń asırǵan bolar edi dep oılaymız. Tumar qağan menen kósemler ortasındaǵı xalıqlıq máseleler jóninde pikir almasıwlar, tartısıwlar sıyaqlı waqıyalardıń kiritiliwı shıǵarmanıń konfliktlik sistemasın bayıtqan, Tumar qağannıń xarakterin tolıq ashıwǵa xızmet etken bolar edi.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, roman-dilogiyanıń birinshi kitabı tabıslı shıqqan. Onıń syujetlik qurılısı, tariyxiy qaharmanlardıń obrazları tolıq tamamlanǵan. Ekinshi kitap baspa júzin kórgennen soń, onıń teoriyalıq úyrenip shıǵıp, birinshi kitaptıń syujetlik dawamı yamasa óz aldına bólek syujetlik liniyaǵa iye shıǵarma ekenligi haqqında pikir bildiriw múmkin.

REFERENCES

1. Әбдиев А. Әйjemги қарақалпақлар (“Өмир, Өлим хәм Өмир” дилогиясының биринши китабы). Ташкент, 2024.
2. Баланчук О.Е. Эпическая дилогия XIX века: специфика бытования // Вестник Нижегородского университета им.Н.И.Лобощевского. – Нижний Новгород, 2012. - №3 (1). –С.376-380
3. Словарь литературоведческих терминов. Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Ткраев. Москва, “Просвещение”, 1974.